

**Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
Doktori Iskola**

Gesztesi-Tóth László

**Isten, Ember és Természet harmóniája
a barokk orgonaépítészetben –
az orgona mellékregiszterei**

című doktori értekezés tézisei

2009

Doktori disszertációmban az orgonát teljesen új szemszögből próbáltam vizsgálat tárgyává tenni. Azt a kérdést tettem fel magamnak, vajon az orgona mellékregiszterei tényleg csak egyfajta játékszerek, melyek megmosolyogtatják a hallgatót, vagy ennél valamivel többről van szó. Az első dolog, ami ráirányította figyelmemet ezekre a regiszterekre, az 1997-ben felújított görlitz-i Naporgona volt, melyet a barokk orgonaépítészet egyik extravagáns alakja, Eugenius Casparini épített 1697-1703 között és amelyben a hagyományos orgona regisztereken túl olyan mellékregiszterek is találhatóak, mint a Nachtigall (Fülemüle), Kuckuck (Kakukk), Vogelgesang (Madárdal), Sonnenmixtur (Nap-mixtura), Onda Maris (Tengerhang), Tamburo (Halotti-dob) és Zimbelstern (Forgó csillag).

Madárdal, tengerhang, napmixtura, trombitáló angyalok; valóban, első látásra barokk giccsnek tűnnek. Dolgozatommal azt szerettem volna bizonyítani, hogy ettől többről van szó: ezek egy már elfeledett esztétika és világnézet képviselői, melyben az orgona nem csak egy hangszer volt, nem csak a Hangszerek Királynője, hanem az egész hangzó világ, a Makrokozmosz megtestesítője, a Zene szimbóluma, amelynek feladata az Isten dicsőítése. Annak az Istennek, aki ura égnek és földnek (Vox angelica – Vox humana), levegőnek és víznek (Nachtigall és Unda Maris), Napnak, Holdnak és Csillagoknak (Sonnenmixtur, Zimbelstern). A mellékregiszterek e magasztos feladat szimbólumai.

A dolgozat első felében az orgona történetével párhuzamosan vizsgáltam a mellékregiszterek kialakulását, fejlődését. Az ókori Ktesibiosz és Hérón kezdetleges hydraulisa mellett már megtalálhatók a vízzel működő, madárhangot utánzó szökőkutak. A bizánci udvarban az udvar fényűző hangszerei mellett szintén megtaláljuk a mozgó automatákat, melyek madarakat imitálnak. Később az orgona a keresztény kultúra kitüntetett hangszerévé válik, de vele párhuzamosan az itáliai reneszánsz antik-kultusza is újjáéleszti és továbbfejleszti az ókori szökőkútorgonákat. Athanasius Kircher 1650-ben jelenteti meg nagyhatású művét, a *Musurgia Universalist*, melyben a szerző a világ teremtését, annak hat napját egy hatregiszteres orgona képével ábrázolja. Az orgonát tehát a Világ teremtésének instrumentumaként állítja elénk, ami által a hangszer kimondatlanul is a legnemesebb zene, a *musica mundana*, Ég és Föld, Nap, Hold és Csillagok, valamint a Természet hangjainak megtestesítőjévé válik. Ez is arra utal, hogy az orgona milyen kiemelkedő szerepet játszott a korabeli zenei gondolkodásban. Kircher művében kitér a madarak énekére is, további izgalmas adalékot kínálva a dolgozat témájához.

Kircher a fületüle énekében nem csak példaképet kínál a zenészeknek, hanem elsősorban Isten teremtésének csodáját ábrázolja vele. A fületüle szimbolizálja az élő és élettelen természetben érvényes zenei törvényt, ami önmagában megjeleníti saját törvényszerűségeit, belső összefüggéseit, ezen túl elsősorban szépségével és kellemes hangjával örömet is szerez.

A dolgozat második felében a mellékregiszterek osztályozását végeztem el. Bemutatom a csak hangzó mellékregiszterek mellett a mozgó mellékregisztereket is, melyek fejlődése szoros kapcsolatban volt a különböző automaták és az óraszerkezetek kialakulásával. Betekintést nyerhetünk az egyes mellékregiszterek mögött rejlő gazdag szimbólumrendszerbe is. A disszertáció végén pedig a német barokk orgonaépítészet két jelentős alkotását, a stralsundi Marienkirche és a görlitzi Péter-Pál-templom hangszerét mutatom be. A korabeli szimbólumrendszert mindkét orgonán gazdag szobrászati dísz és számos mellékregiszter jeleníti meg.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	1
Az antik orgona	3
Ktesibios, Hérón, Vitruvius	3
Orgona a görögöknél és a rómaiaknál	5
Bizánc	7
Arab országok	7
A középkori orgona	8
Karolingok	8
Orgona a keresztény templomban	9
12. századi reneszánsz	12
A zene hármass felosztása - Boethius	14
Az orgona, mint a Zene allegóriája	14
Pozitív, portatív és regál a középkorban	16
A késő középkori orgona	17
A reneszánsz orgona	19
Humanizmus és reformáció	20
A mechanikus mellékregiszterek első példái	21
A szultán orgonája	24
Spanyolország	25
Itália – Voce Umana	26
Athanasius Kircher	28
A mellékregiszterek csoportosítása	33
A Természet hangjai	34
Nachtigall	34
Kuckuck	36
Vogelschrei, Vogelgesang	38
Hahn	38
Grylli	39
Hummel, Hümmelchen (dongó)	40
Unda maris, Meerflöte (Tengerhang)	40
Az égitestek és a Menny hangjai	41

Vox angelica, Vox caelestis	41
Sonnenmixtur – a Nap hangja	41
A túlvilág hangjai, harangok, csengők, dobok	43
Glockenspiel	43
Zimbelstern	44
Arpa finta, Hültze glechter	44
Tamburo, Tympany, Trommel	45
La Force	45
Néma, mechanikus mellékregiszterek	45
Mozgó égitestek, nap, hold, csillagok	45
Zenélő, trombitáló angyalok	46
Játékregiszterek	47
Vox ineffabilis – kimondhatatlan hang	47
Calcantenruf	47
Noli me tangere, Fuchsschwank (rókatréfa)	47
Orgonák	48
Stellwagen orgona, Stralsund	49
Görlitz, Naporgona	52
Utószó	56
Forrásjegyzék	57
Képek jegyzéke	60

Forrásjegyzék

- I.D. Rowland - T.N. Howe: Vitruvius. Ten Books on Architecture. Cambridge University Press, Cambridge 1999
- Bennet Woodcraft: The Pneumatics of Hero of Alexandria. TAYLOR WALTON AND MABERLY 1851
- Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. Aquincumi Múzeum. Kiadása 1933. Budapest
- Bernard Sonnaillon: L'Orgue. Instrument et musiciens. 1984. Office du Livre Fribourg
- Amnon Shiloah: Music in the World of Islam Wayne State University Press, 2003
- Peter Williams: The Organ in Western Culture, 750-1250 Cambridge University Press, 2005
- Lehotka Gábor: Az én hangszerem. Oltalom Alapítvány 1993
- John Henry Van De Meer: Hangszerek. Zeneműkiadó, Budapest 1988
- Peter F. Williams: A New History of the Organ from the Greeks to the Present Day. Indiana University Press (April 1980)
- Karl Bormann: Die Gotische Orgel zu Halberstadt: eine studie uber mittelalterlichen Orgelbau. Berlin: Verlag Merseburger, 1966
- Michael Praetorius: Syntagma musicum. 3 kötet. Bärenreiter Verlag, Kassel 1958-59
- Stephen Bicknell: The History of the English Organ Cambridge University Press, 1996
- Hannes Böhringer: Kísérletek és tévelygések a filozófiától a művészetig és vissza. Budapest, BAE-Balassi, 1995
- Die Geschichte der Orgel zwischen Magie und Ratio, Berliner Orgel-Kolloquium (Walcker-Stiftung, Heft 12.) Murrhardt, 1990
- Jean Leclercq: Wissenschaft und Gottverlangen. Zur Mönchstheologie des Mittelalters. Düsseldorf, 1963
- Heidl György: Szent Ágoston Misztikája I (DE GENESI AD LITTERAM. BIBLIOTHEQUE AUGUSTINIENNE 48-49.; CONFSSIONUM LIBRI XIII. CHRISTIANORUM SERIES LATINA 27.
- Bubnó Hedvig: A harmónia, mint rendező elv a kora középkori gondolkodásban. Studia caroliensia 2006
- Aurelius Augustinus: A muzsikáról (De Musica). Ókeresztény írók.XI. Budapest 1986
- Charles Homer Haskins. The Renaissance of the Twelfth Century. Cambridge: Harvard University Press, 1927.

Chadwick, Henry: Boethius, the consolations of music, logic, theology, and philosophy. Oxford: Clarendon Press. (1981)

Musica mundana, musica humana, musica instrumentalis. Boethius: De musica. PL. t. LXIII. col. 1171

Stephen A. Barney: "Allegory" Dictionary of the Middle Ages (1989)

Yvonne Rokseth: La musique d'orgue au XVe siècle et au début du XVIe Georg Olms Verlag, 1996

Winfred Ellerhorst: Handbuch der Orgelkunde. Einsiedeln 1936, Frits Knuf, Buren 1986

Zászkaliczky Tamás: Az orgona képes enciklopédiája. Rózsavölgyi 2008

Szigeti Kilián: A budai hajdani várkáporna zenei élete a XIV-XVI. Században. Magyar Zene, 1968/4

K. Bormann, Arnold Schlicks vier Finget dicke Registetschleife, Markussen 1967

„Les Orgues de la Cathédrale de Strasbourg à travers les siècles. Etude historique, ornée de gravures et de planches hors texte, à l'occasion de la bénédiction des Grandes Orgues Silbermann-Roethinger, le 7 juillet 1935". Librissimo, Phénix Editions, 2002

Jack Warren: An Organ for the Sultan. The Organ folyóirat 328. szám 2004 május

Michael Praetorius: Syntagma musicum. 3 kötet. Bärenreiter Verlag, Kassel 1958-59

Sadie, Stanley and John Tyrrell: The New Grove Dictionary of Music and Musicians, 2nd ed. New York Grove's Dictionaries of Music, 2001

Athanasius Kircher Glasgow University Library Special Collections Departement Book of the Month 2002

J. S. Berrall. The Garden: An Illustrated History Viking Press, New York 1966

Roland GALTIER, Jean-Claude TOUREILLE, Barthélemi Esbrayat organiste et marchand de Béziers au XVIe siècle Document No.3

Pál József, Újvári Edit: Szimbólumtár Balassi Kiadó 2001

Ayestaran Lauro: Domenico Zipoli, organista e compositore pratese, "Archivio Storico Pratese" XX (1942)

Werner Götz: Acta Organologica 28, 2004

Carlo M. Cipolla: Clocks and Culture: 1300-1700 Heft

Eigentliche Beschreibung der Welt berühmtem Domkirche, Fundation Raritäten und Zieraths der Stadt Magdeburg, 1716

Pier Paolo Donati - L'arte organaria dell'Italia Centrale dei secoli XVI e XVII e l'organo "ideale" per l'esecuzione delle musiche di Domenico Zipoli

A világirodalom legszebb versei" Budapest, Európa Könyvkiadó, 1973

Williams, Peter: The European Organ 1450-1850 Batsford, London 1966

Peter van Dijk: Historische Orgels in Noord-Italië. Katholieke Radio Omroep, Hilversum

Wedgwood, James Ingall A Comprehensive Dictionary of Organ Stops English and Foreign, Ancient and Modern The Vincent Music Company, Limited, London 1905

István Golarits & Alfred Reichling: Orgellandschaft Südtirol. Verlagsanstalt Athesia, Bozen 1982

Ludwig Burgemeister: Der Orgelbau in Schlesien. Weidlich, Frankfurt/Main 1973

Die Sonnenorgel der evangelischen Pfarrkirche St. Peter und Paul zu Görlitz, Festschrift zur Orgelweihe, Görlitz 1997

Hamvas Béla: Silentium, Titkos jegyzőkönyv, Unicornis Vigilia Budapest, 1987